

III. НОРМУВАННЯ ТА СТАНДАРТИЗАЦІЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Михайло Гінзбург, Софія Левіна, Ірина Требульова
НДПІАСУтрансгаз, м.Харків

ДОСВІД ТА ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ ДСТУ 3966-2000 В ТЕРМІНОЛОГІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

© Михайло Гінзбург, Софія Левіна, Ірина Требульова, 2002

Узагальнено досвід упровадження положень ДСТУ 3966-2000 щодо подання процесових понять. Визначено положення, найбільш складні для впровадження, та запропоновано заходи для подолання труднощів, що виникають.

There has been generalized experience of implementation of DSTU 3966-2000 requirements for the description of process-relating concepts. The requirements, which are most difficult to implement, have been defined and measures to overcome the difficulties faced have been offered.

На інститут НДПІАСУтрансгаз покладено функції базової організації НАК «Нафтогаз України» зі стандартизації нафтогазової термінології. Створений у інституті галузевий Термінологічний центр є основним розробником Єдиної термінологічної системи нафтогазового комплексу.

За сім років, з 1995 до 2002, галузевий Термінологічний центр, ґрунтуючись на методичних рекомендаціях Інституту української мови Національної Академії Наук України та Технічного комітету стандартизації науково-технічної термінології Держстандарту та Міністерства освіти і науки України (ТК СНТТ), створив для потреб галузі Єдину термінологічну базу даних (ЄТБД), яка містить близько 26000 українських термінів, їх російські та англійські відповідники, тлумачення українською та російською мовами [1].

Одним з основних засобів забезпечити узгодженість ЄТБД є прийняття єдиної мовної концепції [2], яка ґрунтується на рекомендаціях мовознавців і термінологів, та її послідовна реалізація з використанням сучасних можливостей комп'ютерного укладання та редагування словників.

Важливим складником цієї концепції є п. 5 щодо подання українською мовою процесових понять, тобто чіткого розмежування засобами української мови дії та її наслідку, dokonаної та недokonаної дії, призначення виконувати дію, здатності до дії та перебування в дії, активних та пасивних учасників дії тощо. Тому, заносючи терміни до ЄТБД, ми прагнули уникати непритаманних українській мові конструкцій, у першу чергу, з активними дієприкметниками теперішнього часу, та вживати замість них природні термінологічні сполуки, як правило, з віддієслівними прикметниками, а також вибирати із сукупності зафіксованих у словниках однокоренових віддієслівних іменників ті, які краще підходять для подання дії, події та її наслідку.

Найбільш концентровано рекомендації українських мовознавців та термінологів щодо подання процесових понять викладено в додатку Г до ДСТУ 3966-2000 [3], із затвердженням якого розмежування процесових понять з рекомендації стало обов'язковою вимогою. Основні

положення цього стандарту щодо подання процесових понять узагалі не викликають сумнівів, оскільки вони виходять з характерних особливостей української мови, на які звертала увагу ще Олена Курило [4]. Але багаторічне наслідування російських словотворчих моделей, зафіксоване у переважній більшості словників, якими сьогодні користуються фахівці, робить перехід на вимоги цього стандарту достатньо складним навіть для тих, хто відчуває потребу чіткого розмежування процесових понять, що підтвердив наш багатомісячний досвід коригування ЄТБД на відповідність вимогам цього стандарту.

Набутий нами досвід упровадження ДСТУ 3966-2000 показує, що послідовний та повний перехід на його вимоги можна порівняти з переходом на Міжнародну систему одиниць (SI), і тому це вимагає розроблення відповідного методичного забезпечення (настанов, методичних вказівок тощо), аналогічно тому як це було на етапі впровадження SI.

Розгляньмо основні принципові вимоги цього стандарту, труднощі, які виникають у процесі їх виконання, та заходи, які, на нашу думку, треба вжити для їх подолання.

1. Перехід на природний для української мови дієслівний спосіб позначання дії замість іменникового, традиційного для російського офіційно-ділового та наукового стилів.

Основне методичне забезпечення для цього переходу вже існує: відповідні дієслова тлумачить словник [5] та їх фіксують академічні російсько-українські словники [6–9]. Але, щоб допомогти подолати звичку до відшліфованого за багато років російського книжного (а точніше – канцелярського) стилю, доцільно, на нашу думку, укласти достатньо повний російсько-український словник усталених зворотів ділової та наукової мови, де російську частину складають конструкції з віддієслівними іменниками типу: *для пояснення, при наявності, по розгляданні, привести к ухваленню, иметь место*, а українську – власне українські звороти, що ґрунтуються на дієсловах, дієприслівниках та прислівниках. Приклад фрагменту такого словника наведено у книзі Н. Непийводи [10, с.27–28].

2. Чітке розмежування засобами української мови понять, що стосуються дії, події та їх наслідків, уживаючи для них різні віддієслівні іменники, утворені відповідно від дієслів недоконаного та доконаного виду.

У п. Г.4.1 ДСТУ 3966-2000 цілком слушно запропоновано дію позначати, «як правило, віддієслівними іменниками з суфіксом *-ня*, утвореними від дієслів недоконаного виду: *ізолювання, класифікування, повертання, згинання, устатковування*, подію – віддієслівними іменниками з суфіксом *-ння*, утвореними від дієслів доконаного виду: *заізолювання, розкласифікування, повернення, зігнення, устаткування*, а об'єкти – відповідними однокореновими іменниками з іншими суфіксами або без них: *ізоляція, класифікація, поворот, згин, устаткування*».

Це одне з найважливіших положень стандарту, повне і послідовне впровадження якого вимагає, на нашу думку, найбільшого методичного забезпечення. Справа в тому, що як в українській [11, с.70, 91, 110], так і в російській мові [12, с.38–40] існують два види дієслів: **недоконаний** (рос. *несовершенный*) та **доконаний** (рос. *совершенный*), причому категорія виду притаманна всім дієсловам української та російської мови в будь-якій їх формі.

Кардинальна різниця полягає в побудові віддієслівних іменників. У російській мові від двох дієслів, що утворюють видову пару, як правило, можна побудувати тільки один віддієслівний іменник, наприклад,

изменять (несовершенный вид) → изменение

изменить (совершенный вид) → изменение.

Тому, у [12, с.191] підкреслено, що «отглагольные существительные широко используются во всех стилях речи (научном, официально-деловом, публицистическом, разговорном). Однако их использование требует осторожности, так как отсутствие у них основных глагольных категорий может привести к неясности высказывания. Ср.: «На повестке дня вопрос о выполнении плана» (непонятно, пойдет ли речь об итогах выполнения, о ходе выполнения или о мероприятиях по его выполнению).

Примітка. Для окремих видових пар російських дієслів **формально** можна утворити два віддієслівні іменники, наприклад,

устанавливать (несовершенный вид) → установка;

установит (совершенный вид) → установление;

покрывать (несовершенный вид) → покрытие;

покрыть (совершенный вид) → покрытие.

Але іменники «установка» та «покрытие» у сучасній російській мові не вживають, тому їх не фіксують ні тлумачні [13], ні орфографічні [14] словники російської мови. Їх можна побачити тільки в українських джерелах як російські відповідники до українських віддієслівних іменників (див., наприклад, [10, с.27; 15, п.9.21]).

На відміну від російської, в українській мові від дієслів, що утворюють видову пару, можна побудувати два віддієслівні іменники, наприклад, [5, с.373]:

змінювати (недоконаний вид) → змінювання,

змінити (доконаний вид) → змінення.

Однак, наслідування російських словотворчих моделей призвело до того, що в українській природничій та технічній літературі віддієслівні іменники на **-ння**, **-ття** почали вживати як нейтральні стосовно видових ознак. Це утруднює сприйняття тексту в цілому, а іноді навіть спотворює семантичне значення термінів, що на конкретних прикладах показано в [16, с.205]. Зазначений хибний підхід знайшов своє відбиття в російсько-українських словниках (наприклад, [6–9]), де основною формою перекладу російських віддієслівних іменників є така [6, с.172]:

Исследование: (действие) дослідження, (неоконч. еще) досліджування.

Тобто зазначені словники перевагу надають формі доконаного виду, яку здебільшого вживають і для назви загальної (абстрактної) дії, а форму недоконаного виду рекомендують вживати тільки, якщо треба підкреслити те, що дія ще не завершилася. Цікаво, що для російського терміна «исследование» словники [7, с.231] та [8, с.204] взагалі не подають форму **досліджування**. Через такий підхід частотність уживання віддієслівних іменників доконаного виду значно перевищує частотність уживання відповідних іменників недоконаного виду, на що звертала увагу Н.Непійвода [10, с.10].

Примітка. Для окремих термінів, наприклад, **випромінювання**, у словнику [7, с.214] подають тільки форму недоконаного виду і вживають їх для позначення як дії, так і події.

Тому, для того, щоб забезпечити послідовне розмежування дії, події та її наслідку, на нашу думку, необхідно:

а)класти методичні рекомендації у формі російсько-українського словника віддієслівних іменників. Справа в тому, що для багатьох російських віддієслівних іменників у словниках [6–8] відсутні три українські відповідники. Ми проаналізували 965 російських віддієслівних іменників, які містяться в Єдиній термінологічній базі даних. Усі три українські форми (дія, подія, наслідок) зафіксовано в [6–8] лише для 183 іменників (18,96 %), одна форма – для 478 іменників (49,53 %), дві форми – для 304 іменників

(31,51 %), у тому числі, тільки форми для дії та події – 157 (16,27 %), для дії та наслідку – 124 (12,85 %), події і наслідку – 23 (2,39 %).

Основу для укладання цих методичних рекомендацій може скласти препринт [17] та словники [18–20]. Однак, уважаємо за доцільне, щоб у цьому методичному матеріалі для кожного українського віддієслівного іменника було посилання на словники, які їх фіксують, перш за все, на Словник української мови [21], орфографічні словники [22; 23], і чітко виділено іменники-новотвори;

б) чітко окреслити зв'язок між основними поняттями науки і техніки та граматичними категоріями віддієслівних іменників, уживаних як терміни. На вид як граматичну категорію дієслова у лінгвістиці, як відомо, існують різні погляди (їх обговорення див. у [12, с.39–40]).

У [11, с.91, 110] дано таке тлумачення: «недоконаний вид ... означає дію без вказівки на обмеженість її тривання, на її завершеність», а доконаний вид ... означає дію «з вказівкою на її обмеженість у часі: повну завершеність її чи завершеність на певному етапі виконання; багатократність обмеженої в часі дії; одноразову раптову дію».

Але, якщо порівняти такі два вислови:

3 1920 по 1991 рік об'єкт руйнувався, (1)

3 1920 по 1932 рік об'єкт зруйнувався на 10 %, (2)

До 1932 року об'єкт зруйнувався на 10 %, (3)

то можна зробити висновок, що різниця не в часових обмеженнях, вони присутні в усіх трьох висловах, а в результативності. Саме доконаний вид дієслів уживають у науково-технічних текстах, коли хочуть підкреслити результативність дії в момент її завершеності. А недоконаний вид дієслів уживають, коли акцент роблять на перебіг процесу, а не на його результат.

Оскільки відтінок значення віддієслівного іменника залежить від виду дієслова, від якого цей іменник утворено, для термінології можна запропонувати такі рекомендації:

– віддієслівні іменники, утворені від дієслова недоконаного виду, уживати коли мова йде про **дію**, тобто перебіг процесу, який має або не має часових обмежень, але якщо нам нічого не відомо про результат дії;

– віддієслівні іменники, утворені від дієслова доконаного виду, уживати коли мова йде про **подію**, тобто або повністю завершений процес, або завершений етап цього процесу, що його характеризує саме результат, досягнутий у кінцевій точці. При цьому подія може мати тривалість (див. вислів (2)), а також можливо, що початкова точка цього процесу невідома (див. вислів (3)).

в) розширити п. Г.9.1 та Г.9.2 і дати чіткі рекомендації щодо вживання в деяких терміносполуках віддієслівних іменників, утворених від дієслів недоконаного виду, а в інших терміносполуках тільки віддієслівних іменників, утворених від дієслів доконаного виду. Відповідний перелік тільки почав створюватися, але такі рекомендації конче необхідні, оскільки навіть ті мовці, що добре володіють українською мовою, часто не відчують різницю між іменниками, що означають дію і подію.

3. Уживання іншомовних термінів на -ція, -зія, -інг, -мент.

У п. Г.9.11 ДСТУ 3966-2000 сформульовано такі вимоги: «Добираючи терміни для стандартизування, слід віддавати перевагу термінам українського походження перед запозиченими. Однак, у разі доцільності запозичення, іншомовні терміни треба пристосовувати до законів української мови. Зокрема, запозичаючи назву процесу, треба,

насамперед, від іншомовного слова утворити українське дієслово недоконаного виду, а далі всі необхідні похідні слова, наприклад так, як відбулося з похідними від запозиченого слова *форма*: процес – *формувати, формування, сформувати, сформування*; наслідок – *формовання, формація* і т. д. Не можна стандартизувати іншомовні іменники на позначення дії, що закінчуються на *-ція, -інг, -мент* та ін., які не даватимуть змоги розрізнити поняття дії і події (недоконаного та доконаного процесу) і тим руйнуватимуть структуру української мови. Такими іменниками можна позначати інші поняття: наслідки дії, об'єкти, суб'єкти тощо, наприклад: процес – *публікування, сляб(інг)ування, сортування*; об'єкт – *публікація, сляб, слябінг, сорт, асортимент.*»

Підкреслимо, що процес пристосовування іншомовних слів є цілком природним для української мови. Однак з проаналізованих 359 термінів іншомовного походження на *-зія, -ція*, що позначають процеси та входять до складу ЄТБД, тільки 145 (тобто 40 %) мають паралельні форми на *-зія, -ція* та на *-ння*. А для 214 термінів (тобто 60 %) орфографічні словники [23; 24] форм на *-ння* не фіксують, причому з цими коренями у словниках [23; 24] наведено лише 73 дієслова.

Тобто, для послідовної реалізації цієї вимоги ДСТУ 3966-2000, на нашу думку, потрібно укласти відповідний методичний матеріал, у якому:

а) розглянути проблему термінів іншомовного походження на *-ція, -інг* тощо, які позначають дію і не мають однокорених дієслів та форм на *-ння*;

б) для термінів іншомовного походження, що мають паралельні форми на *-зія, -ція* та *-ння*, які сьогодні в словниках тлумачать як синоніми, показати поняттєву різницю між ними, але при цьому не надавати запозиченим словам значень, непритаманних їм у початковій мові. Наприклад,

автоматизація – це науково-технічний напрям, що розробляє наукові методи створення автоматичних і автоматизованих систем керування з метою частково чи повністю звільнити людину від безпосередньої участі в процесах одержування, перетворення, передавання та використання енергії, матеріалів та інформації;

автоматизування – це процес безпосереднього впровадження автоматичних засобів та автоматизованих систем для реалізації процесів одержування, перетворення, передавання та використання енергії, матеріалів та інформації з метою підвищити їх ефективність, повністю або частково замінити працю людини роботою машин.

Отже, між поняттями «**автоматизація**» та «**автоматизування**» така сама значеннева різниця, як між поняттями «**метрологія**» та «**вимірювання**», тобто **автоматизація** – це науково-методичні основи **автоматизування**.

Якщо мова йде про номенклатуру спеціальностей наукових працівників, назви навчальних дисциплін, підручників тощо, треба вживати термін «**автоматизація**», наприклад:

- відбудеться захист дисертації «...» зі спеціальності 05.13.07 «**Автоматизація технологічних процесів та виробництв**»;
- екзамен з курсу «**Автоматизація наукових досліджень**»;
- підручник «**Автоматизація проектування**».

Але, коли мова йде про конкретні дії, треба вживати термін «**автоматизування**», а ще краще, де це можливо, використовувати дієслово «**автоматизувати**», наприклад,

- проведено **автоматизування** технологічного процесу ... (*краще автоматизовано технологічний процес ...*);

- рівень **автоматизування** наукових досліджень істотно підвищено завдяки впровадженню сучасних комп'ютерів;

- розроблено програмне забезпечення для **автоматизування** проектування комплексу технічних засобів (**краще** розроблено програмне забезпечення для того, щоб **автоматизувати** проектування комплексу технічних засобів).

Крім того, на нашу думку, необхідно розрізнити явища і конкретні процеси, оскільки явище – це загальне поняття, яке охоплює як процес (недоконану дію), подію (доконану дію), так і наслідок дії. Виходячи з цього, пропонуємо для назв явищ уживати іменники іншомовного походження на **-ція, -зія**, а для назв процесів – віддієслівні іменники на **-ння, -ття**, наприклад: корозія – це явище, а кородування – безпосередньо процес роз'їдання.

4. Винятки.

Характерною ознакою кожної мови є **незначна** кількість винятків, які тільки підтверджують правила. Безумовно, з правил, наведених у ДСТУ 3966-2000, теж можливі певні винятки. На нашу думку, у кожному з розроблюваних методичних матеріалів ці слова слід зафіксувати

Зрозуміло, що в межах однієї статті неможливо сформулювати всі проблеми, пов'язані з впровадженням вимог ДСТУ 3966-2000 у термінологічну діяльність. Тому, на підставі набутого досвіду, ми підкреслили саме ті, які, на нашу думку, є найактуальнішими.

Сподіваємося, що спільними зусиллями технарів і мовознавців, буде створено відповідне методичне забезпечення, яке створить умови для повного та послідовного виконання всіх вимог ДСТУ 3966-2000.

Автор вважає своїм приємним обов'язком висловити подяку п. В. Моргунюку за чисельні плідні обговорення питань, пов'язаних з поданням процесових понять.

1. Використання сучасних комп'ютерних технологій для термінологічного забезпечення надійної, безпечної та ефективної роботи газової промисловості України / А.А.Руднік, М.Д.Гінзбург, В.В.Колодяжний, Б.І.Педько // *Нафтова і газова промисловість*, 2002. – № 2. – С.52 – 54. 2. Гінзбург М., Симоненко Л. Мовна концепція системи словників та довідників для працівників нафтогазового комплексу. // *Вісник: Проблеми української термінології. Матеріали 6-ї міжнародної наукової конференції.* – Львів: вид-во ДУ "Львівська політехніка", 2000. – №402. – С.110–112. 3. ДСТУ 3966-2000. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. 4. Курило О.Б. Уваги до сучасної української літературної мови. – 5-е вид. – Канада, Торонто, вид-во "Нові дні", 1960. – 199с. 5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001. – 1440с. 6. Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Й.Ф. Андерш, С.А. Воробйова, М.В. Кравченко та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – 600с. 7. Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / В.В. Гейченко, В.М. Завірюхіна, О.О. Зеленюк та ін. – К.: Наук. думка, 1998. – 892с. 8. Російсько-український словник наукової термінології: Біологія, хімія, медицина / С.П. Вассер, І.О. Дудка, В.І. Єрмоленко та ін. – К.: Наук. думка, 1996. – 660с. 9. Російсько-український словник: в 3-х т. / Ред. кол. І.К. Білодід та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1987 – 1988. – т.1 – 1987. – 848с.; т.2 – 1988. – 924с.; т.3 – 1988. – 832с. 10. Непийвода Н.Ф. Сам собі редактор: Порадник з української мови. – К., 1998. – 240с. 11. Шевченко Л.Ю., Різун В.В., Лисенко Ю.В. Сучасна українська мова: Довідник / За ред. О.Д. Пономаріва. – К.: Либідь, 1996. – 320с. 12. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1985. – 399с. 13. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: "Норинт", 2001. – 1536с. 14. Орфографический словарь русского языка / Под ред. С.И. Ожегова и А.Б. Шapiro. – М.: ГИИНС, 1959. – 1259с. 15. ДСТУ 3830-98. Корозія металів і сплавів. Терміни та визначення

основних понять. 16. Ракшанова Г. Видові розрізнення віддіслівних іменників у сучасній українській терміносистемі (на матеріалі природничої та технічної лексики) // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. IV – К.: КНЕУ, 2001. – С.204–210. 17. Морзунюк В.С. Зауваження щодо опрацювання державних стандартів з науково-технічної термінології / АН України, Ін-т проблем міцності: Препр. – К., 1993. – 32с. 18. Войналович О., Морзунюк В. Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять). – К.: Вирій, Сталкер, 1997. – 256с. 19. Рицар Б., Семенистий К., Кочан І. Російсько-український та українсько-російський словник з радіоелектроніки / За ред. Б. Рицара. – Львів: Логос, 1995. – 608с. 20. Російсько-український науково-технічний словник (30000 слів) / Уклад: В.Перхач, Б.Кінаш; наук. ред. В. Перхач. – Львів, 1997. – 456с. 21. Словник української мови: в 11-ти т. / Ред. кол. І.К. Білодід та ін. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – т.1 – т.11. 22. Орфографічний словник української мови: Близько 125000 слів / Уклад. С.І.Головащук, М.М.Пецак, В.М.Русанівський, О.О.Тараненко. – К.: Довіра, 1999. – 989с. 23. Карачун В.Я. Орфографічний словник наукових і технічних термінів: Понад 30000 слів. – К.: Криниця, 1999. – 524с.

Анатолій Руднік, Михайло Гінзбург, Валерій Колодяжний
ДК «Укртрансгаз», НДПАСУтрансгаз, м.Харків

ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДЛЯ СТВОРЕННЯ СУЧАСНОЇ НОРМАТИВНОЇ БАЗИ ГАЗОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

© Анатолій Руднік, Михайло Гінзбург, Валерій Колодяжний, 2002

Показано значення термінологічної діяльності для створення сучасної нормативної бази галузі. Викладено результати семирічної роботи галузевого Термінологічного центру щодо укладання Єдиної термінологічної бази даних.

There has been shown importance of terminological activity aimed at creation of the branch's modern normative base. The seven-year work results of the Branch Terminological Center activity on creation the Uniform terminological database have been disclosed.

Основним завданням ДК «Укртрансгаз» НАК «Нафтогаз України» є забезпечення ефективного, надійного та безпечного транспортування газу як внутрішнім споживачам України, так і транзит газу в країни Європи та СНД, використовуючи одну з найбільших у світі газотранспортну систему, яка об'єднує близько 36 тис. км газопроводів, 71 компресорну станцію, 12 підземних сховищ газу, 1358 газорозподільних станцій та інші об'єкти.

Складну та багатогранну діяльність Компанії регламентовано великою кількістю різноманітних нормативних документів, а саме: законами України, постановами Кабінету міністрів України, міждержавними, міжнародними та державними стандартами України (ДСТУ), галузевими стандартами, стандартами підприємства (СП), державними та відомчими будівельними нормами (ДБН, ВБН), галузевими керівними документами, методиками, нормами, нормативами, типовими інструкціями, регламентами, положеннями тощо. Необхідність постійного оновлювання нормативної бази Компанії зумовлено постійною модернізацією та реконструкцією елементів газотранспортної системи, широким упровадженням у Компанії сучасних методів керування та новітніх інформаційних технологій. Нормотворча робота активізувалася останніми роками, але ще й сьогодні фахівці Компанії змушені використовувати велику кількість застарілих галузевих стандартів, керівних документів, нормативів, типових інструкцій, регламентів, настанов, положень тощо, розроблених ще за часів СРСР, тому їх оновлення є першочерговим завданням.